SZOLNOKI
TANKERÜLETI
KÖZPONT

SZAKMAI KIADVÁNYOK 3.

Fazekas-Dávid Dóra

AZ ISKOLAI ZAKLATÁS

AZ AGRESSZÍV ÉS DEVIÁNS VISELKEDÉS ELŐFORDULÁSA A KUNSZENTMÁRTONI JÁRÁSBAN

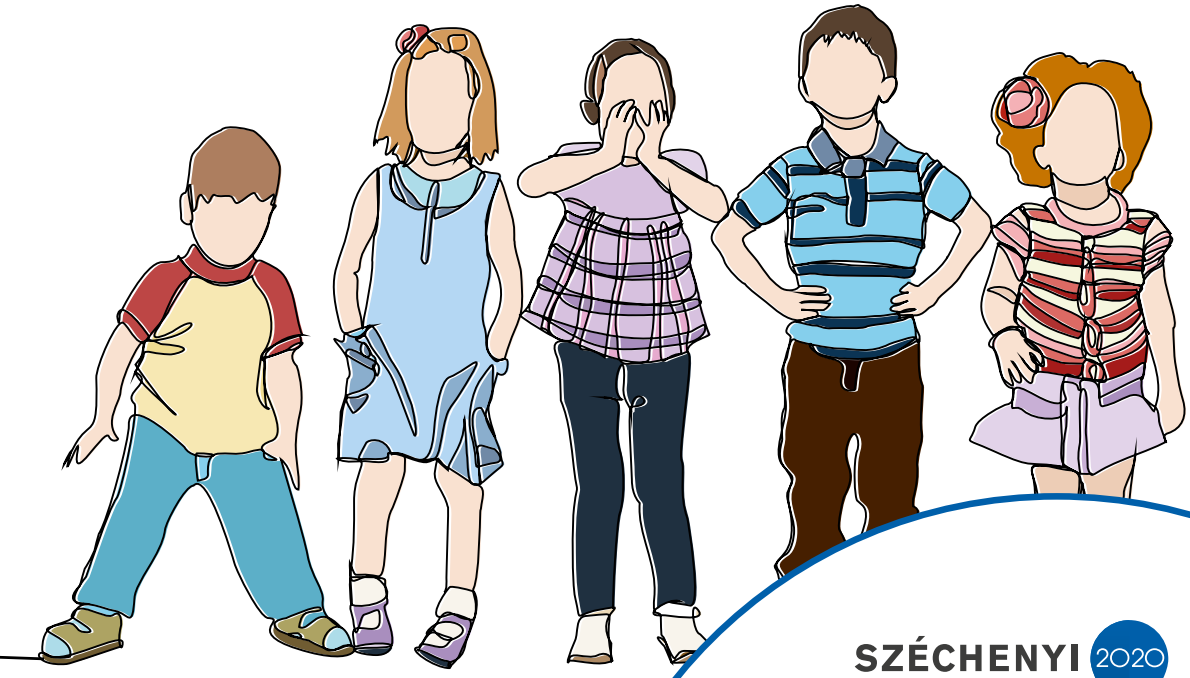

EFOP-3.1.6-16-2017-00026
„HINNED KELL, HOGY A VILÁG TEVELED IS ÉKES"
A KIEMELT FIGYELMET IGÉNYLŐ GYERMEKEK
ÉS TANULÓK MINŐSÉGI ELLÁTÁSA
A SZOLNOKI TANKERÜLETI KÖZPONTBAN

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Készült az
EFOP-3.1.6-16-2017-00026 „Hinned kell, hogy a világ Teveled is ékes”
kiemelt figyelmet igénylő gyermekek és tanulók minőségi ellátása
a Szolnoki Tankerületi Központban
projekt keretében.

Projektvezető:
dr. Torda Ágnes

Szakmai vezető:
Szabó Győzőné

Szerző:
Fazekas-Dávid Dóra
pszichológus
Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Pedagógiai Szakszolgálat
Kunszentmártoni Tagintézmény

Lektor:
Nagyné dr. Hegedűs Anita PhD
gyógypedagógus-pszichológus

ISBN: 978-615-81318-8-9

Kiadó: Szolnoki Tankerületi Központ
Felelős kiadó: Szutorisz-Szügyi Csongor tankerületi igazgató

Nyomdai előkészítés: Flaccus Kiadó Kft.
Nyomdai és kötészeti munkálatok: Fotogruppe Kiadó Kft., Szolnok, 2020
Felelős vezető: Kardos Tamás, ügyvezető

Tartalom

1. Bevezetés 5
1.1 A bullying fogalma 6
1.2 Az iskolai zaklatás megjelenési formái 6
1.3 Az iskolai zaklatás szereplői 8
1.4 Az iskolai zaklatás következményei 10
1.5 Deviancia és zaklatás 10

2. Az agresszív és devián viselkedés előfordulása a Kunszentmártoni Járásban 12
2.1 Agresszív és devián viselkedésformák gyakorisága 13
2.2 Az iskola és a diákok válaszainak elemzése az iskolában előforduló agresszív és devián viselkedésről 15
2.3 Megelőzés 22
2.4 A kérdőívek tapasztalatainak összegzése 26

3. Prevenciós lehetőségek rövid bemutatása 28
1. NyugiOvi Program 28
2. Internetes bántalmazás megelőzését támogató programok 29
3. KiVa program 29
4. Iskolai bántalmazás megelőzésére és bántalmazást elutasító csoportnorma kialakítására irányuló gyakorlatsor és alkalmazási útmutató 30
5. A Viselkedés Támogató Tanítása 30
6. ISKON Tudásközpont 31
7. Olweus Bullying Prevention Program 31

4. Zárszó 33

Irodalomjegyzék 34

1. Bevezetés

Manapság egyre többször és több helyen hallhatjuk, hogy az iskolákban különböző agresszív, erőszakos, deviáns események, cselekedetek történnek, gyermekek bántalmazzák egymást, szélsőséges esetben még akár a tanárt is. Egyre nagyobbnak tűnik ez a probléma mind a szülők, mind a tanárok számára, és természetesen a gyerekeknek, akik ezeknek az eseményeknek a közvetlen résztvevői. A legelszomorítóbb, hogy gyakran sem a szülők, sem a pedagógusok, sem a gyerekek nem tudják, hogyan kellene megoldást találni arra, hogy egyre kevesebb legyen az ilyen esemény, hogy visszaszorítsák az agresszív megnyilvánulásokat.

Úgy gondolom, magáról az agresszióról már nagyon sok helyen lehet tájékozódni, rengeteg a szakirodalom, ismertető, továbbképzés, ahol a pedagógusok tájékozódhatnak, ezért ennek ismertetését terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban mellőzöm. A bullying/zaklatás azonban még mindig kevéssé ismert területe a témának, álljon itt egy elfogadott fogalmi meghatározása. Bevezetőmben így ennek kifejtésére helyezem a hangsúlyt. Munkámban emellett az agresszív, erőszakos, deviáns viselkedéssel kapcsolatos vélemények feltérképezése volt a cél.

Pedagógiai Szakszolgálatunknál nem csak az agresszív cselekedetek elszenvedő felei, hanem az elkövetők is gyakran megjelennek, és napi szinten látjuk, hogy a pedagógusok számára is nehézséget jelent az ilyen jellegű problémák kezelése. A legtöbbet pedig mégis ők tudnák tenni, hiszen közvetlenül tudnak beavatkozni a szituációkba, és sok esetben azonnal tudnának reagálni egy-egy nehéz helyzetben, mely igen hatékony lehet. Ehhez azonban az szükséges, hogy a pedagógusok megfelelő módon legyenek felkészülve a témában. Tanulmányomban célom azt feltérképezni, hogy hogyan látják járásunkban az agresszív és deviáns viselkedések előfordulását, milyen gyakorisággal, milyen formában jelennek meg. Ezt hogyan érzékelik a diákok, és hogyan látják a velük foglalkozó pedagógusok.

Írásomban az elméleti bevezetés, az iskolai zaklatás fogalmának ismertetése után - kiterjesztve a témát- a Kunszentmártoni Járás közvetlen helyzetéről szeretnék bemutatást nyújtani az agresszív és deviáns viselkedés megjelenéséről, melyhez önbeszámolós kérdőívek segítségével szereztem információt. Néhány összefoglaló szót pedig a lehetséges megoldási módokról, már létező prevenciós programokról is ejtenék, mely segítséget, kiindulópontot jelenthet a pedagógusok számára a megoldások keresésében.

1.1 A bullying fogalma

Elsőként szeretném tisztázni a bullying fogalmát. Ez a szó már a hetvenes években megjelent a pszichológiában (Olweus, 1973), sokáig mégis nehezen találtak rá megfelelő magyar kifejezést: zaklatás, megfélemlítés terrorizálás, zsarnokoskodás, erőszakoskodás, kegyetlenkedés, megalázás, szekálás.

Korábbi szakirodalmakban használatos volt még a mobbing, vagy pszichoterror szó is, de egyik sem terjedt el széleskörűen a magyar szakirodalomban. Norvégiában, Dániában mobbingnak, míg Svédországban, Finnországban mobbningnak nevezik a jelenséget, azonban mindenhol kissé mást jelent. Az eredeti „mob” szó jelentése: nagyobb, veszélyes csoport, tömeg, amely erőszakra, támadásra készül (Buda, 2015).

Manapság a mobbing és pszichoterror szót gyakran a munkahelyi zaklatás leírására használják, melynek elterjedését segítette Leymann (1990) meghatározása, a kifejezések munka világába helyezésével: a mobbing vagy pszichológiai terror a munka világában ellenséges és etikátlan cselekedet egy egyén vagy egy közösség részéről, melyek egy vagy több egyén ellen irányulva gyakran ismétlődnek (szinte naponta), és legalább fél éven keresztül fennállnak. Ennek következtében jelentős pszichés, pszichoszomatikus és szociális szenvedést okozhatnak.

Az téma kutatásában úttörőnek bizonyuló norvég kutató, Dan Olweus (1993), a Bergen Egyetem professzora úgy fogalmazza meg a bullying-ot, mint egy ismétlődő és állandó negatív cselekedetet, melyet egy vagy több személy tanúsít egy másik személy irányába. Olweus értelmezésében negatív cselekedet, amikor egy személy szándékosan sért meg vagy okoz kellemetlenséget egy másik személynek, fizikailag, szavak által, vagy bármilyen más módon. A bullying meghatározását szinte minden, a témával kapcsolatos irodalom ebben a formában, ebben az értelemben használja (pl.: Craig&Pepler, 1998; Xin Ma, 2001; Craig&Pepler&Blais, 2007). Munkámban az eredeti mellett a zaklatás szót használom a későbbiekben, a szűkebb témát tekintve leginkább az iskolai zaklatás kifejezést.

1.2 Az iskolai zaklatás megjelenési formái

Az iskolai zaklatás többféle formában jelentkezhet. Lehet direkt, például az ugratás, gúnyolódás, csúfneveken való szólítás, ütés, rúgás, fenyegetés. De ugyanúgy jelentkezhet indirekt formában is, mint például pletykák terjesztése valakiről, mellőzés, vagy szándékos kihagyás bizonyos tevékeny-

ségekből. Az indirekt forma esetében sokkal kisebb a lebukás veszélye, az áldozat nem biztos, hogy tudja, ki az elkövető. Nehezebb így segítséget kérni. Megkülönböztetünk fizikai (verés), verbális (sértegetés, megalázó beszólások), kapcsolati (kiközösítés) és cyberbullyingot (pl. interneten küldött fenyegető üzenetek, kínos képek engedély nélküli megosztása a másikról) (Jármi, 2008).

Ez utóbbit manapság, ahogyan az internethasználat egyre inkább elterjed és a gyermekek napjainak szerves részévé válik, egyre fontosabbnak tartják kutatni, megnövekedett az ilyen témájú empirikus tanulmányok száma. A téma alaposabb megismeréséhez megfelelő kiindulópontot jelenthet Domonkos Katalin (2014) tanulmánya melyben arra vállalkozott, hogy megvizsgálja és összehasonlítsa a cyberbullyinggal foglalkozó releváns kutatásokat. 33 kutatási beszámolót válogatott össze, melyekre támaszkodva, azokat ismertetve bemutatja többek között a cyberbullying definícióját, jellegzetességeit, a hagyományos és az elektronikus zaklatás kapcsolatát, a megelőzés lehetőségeit.

Az iskolai zaklatás jelenségének (beleértve az elkövetőt és az áldozatot is) nemi különbségei is érdekesek. Barone (1995) tanulmánya szerint az áldozatok 47%-a fiú és 53%-a lány. Harris és Petrie (2002) szerint általában több fiú bántalmazóval lehet találkozni, mint lánnyal, valamint a lányok összességében gyakrabban kerülnek az áldozat szerepébe. A nemi különbségekkel kapcsolatban kiemelhető még, hogy a fiúk és a lányok általában más fajtáját használják a bullying-nak. Barone (1995) azt találta, hogy a fizikálisan bántalmazottak 89,3%-a fiú és 11,7%-a lány volt, míg azok közül, akiket verbálisan bántalmaztak inkább, 67,1% volt lány és 32,9% volt fiú. Harris és Petrie (2002) szerint a fiúk inkább a direkt, fizikai bántalmazást alkalmazzák, míg a lányok többnyire a szövevényesebb, indirekt formát használják.

Hazai kutatás is hasonló eredményeket mutatott: a fiúk esetében magasabb a támadók aránya (72,6%), míg a lányok gyakrabban válnak áldozattá (62,5%) (Figula, 2004).

Ezt erősíti meg egy frissebb tanulmány, mely szerint a fiúk a lányoknál nagyobb arányban vesznek részt agresszív cselekedetekben, 77,78%-uk zaklató a lányok 22,22%-ával szemben. A lányok gyakrabban válnak áldozattá (62,5%). A vizsgált mintában azt találták, hogy leggyakrabban a direkt, verbális agresszió fordul elő mindkét nem esetében (Berta és Dombi, 2017).

1.3 Az iskolai zaklatás szereplői

Az iskolai zaklatás folyamatában több szereplőt lehet elkülöníteni. Az elkövető és az áldozat is több típusba sorolható, valamint szerepük van a kívülállóknak is. Ezen csoportok figyelembevétele a prevenció, illetve intervenció során sem elhanyagolható. Az alábbiakban az egyes szereplőkről szeretnék rövid bemutatást nyújtani:

Bully/elkövető: Olweus (1993) szerint se nem félnek, se nem bizonytalanok a korábbi hiedelmekkel ellentétben. Sőt, sok esetben túlzott önbizalommal is rendelkeznek, habár ez időnként lehet defenzív/védekező önbecsülés is. Nem elutasítottak, többnyire ez csak kisebb korra volt jellemző esetükben. Később inkább elismerik, félnek tőle, esetleg csodálják is őt. Többnyire jól szórakoznak a beszólásain, sokszor biztatják a követői. Korábban jellemzőnek tartották azt is, hogy rossz társas készségekkel rendelkeznek, de ez valótlannak tűnik, épphogy jó társas készségekkel rendelkeznek, hiszen a csoport manipulálásához ez szükséges. Pontosan tudják azt is, hogy mikor váltsanak indirekt formára, ehhez szintén szükséges a szociális készségek jó szintje. Az empátia hiánya azonban úgy tűnik, hogy valóban jellemző az elkövetőkre (Jármi, 2008).

Egy hazai kutatás szerint az elkövető csoportra jellemző: alacsony szorongásszint, átlagos kiegyensúlyozatlanság, átlagostól nagyobb mértékű extroverzió. Kevésbé impulzívak, inkább belső kontroll attitűddel rendelkeznek (Figula, 2004).

Az iskolai bántalmazás és a különböző karakter-, és temperamentumjellemzők, valamint személyiségvonások szintén hazai vizsgálatában azt találták, hogy az elkövető lányok és fiúk esetében is legjellemzőbb temperamentumvonás az újdonságkeresés volt. Összességében elmondható, hogy az újdonságkereső személyek impulzívak, szeretnek új dolgokat felfedezni, ingerlékenyek, könnyen provokálhatók a harcra vagy a menekülésre. Nagymértékben megnő annak a valószínűsége, hogy az ilyen tanuló iskolai erőszak során támadóvá válik, ha ezek a temperamentumvonások az együttműködés hiányával (szociális intolerancia, bosszúvágy, mások iránti érdeklődés hiánya) és kontrolláló, birtokló viselkedéssel (self elkülönülés) társulnak (Margitics, Figula, 2013).

Áldozat: Sok gyermeket, akár felnőttet bántanak időnként a közösségben, de csak néhányan válnak valódi áldozattá. Olweus (1995) az áldozatok csoportját két alcsoportra osztja: a passzív áldozatokéra és a provokáló áldozatokéra. Az áldozatok nagy részét a passzív áldozatok csoportjába lehet besorolni. Olweus (1995) szerint a passzív áldozat többnyire szorongó,

gyenge, érzékeny, alacsony önbecsüléssel rendelkezik, könnyen hibáztatja magát. Visszariad a támadásoktól, nem tudja magát megvédeni, ezért a támadások ismétlődni fognak. A passzív áldozatokkal szemben Olweus (1995) szerint a provokáló áldozatok nem csak félénk, hanem agresszív viselkedésmódokat is mutatnak. Támadásra késznek tűnnek, zavaró magatartásukkal feszültséget keltenek és ezzel társaikból negatív reakciókat váltanak ki. Nem ritka, hogy koncentrációs problémákkal küzdenek. Konfliktusmegoldó készségeik gyengébbek, sok esetben hamarabb reagálnak ingerülten (Giesekus, 2002).

Az áldozatokra legtöbbször az a jellemző, hogy kevésbé erősek fizikailag, félénkek, introvertáltak, alacsony önértékeléssel rendelkeznek, és kevés barátjuk van (Rigby 1996, idézi Harris & Petrie, 2002).

Kisebb mintán végzett, hazai kutatás szerint az áldozat csoportra jellemző a nagymértékű szorongás, átlagos mértékű extroverzió, átlagos mértékű impulzivitás. Inkább belső kontroll attitűddel rendelkeznek (Figula, 2004).

Olweus (1997) és Rost (1998) kutatási eredményei szerint is az áldozatokat már korai életkorban is bizonyos óvatosság és érzékenység jellemzi. Ezen tulajdonságaik feltételezhetően mind az ártalomkerülő temperamentumukban gyökereznek, melyet megerősít egy hazai kutatás, mely szerint az áldozattá válás mögött az ártalomkerülés temperamentumfaktor és a szociális érdektelenség karaktervonás található. Az ártalomkerülő személyekre gátoltság, óvatosság, feszültség, félénkség, aggodalmaskodás jellemző (Margitics&Figula, 2013).

A provokatív áldozattá válás háttere különböző a két nem esetében. A provokatív áldozattá váló lányok legjellemzőbb temperamentumvonása a jutalomfüggőségen belül a mások elismerésétől való függőség hiánya, mely alapján karakterükre az önirányítottság hiánya és a szociális intolerancia jellemző. A provokatív áldozattá váló fiúk legjellemzőbb temperamentumvonása az ártalomkerülés, legjellemzőbb karaktervonásuk az apátia (Margitics&Figula, 2013).

A közönség: A bullying társas jelenség, így mindig vannak szemtanúk. Ők több csoportba sorolhatók aszerint, hogyan viszonyulnak a helyzethez. Beszélhetünk a bully segítőjéről, a bully megerősítőjéről, az áldozat védőjéről, és a kívülállókról (Jármi, 2008). Ezt a csoportot talán kevesebb vizsgálat vette szemügyre, de Figula (2004) kutatása alapján a kívülálló csoportra jellemző: kismértékű szorongásszint, átlagtól kisebb mértékű impulzivitás, átlagtól nagyobb mértékű extroverzió, valamint átlagos mértékű külső kontroll attitűd.

1.4 Az iskolai zaklatás következményei

Megismerve az iskolai zaklatás résztvevőinek bizonyos jellemző tulajdonságait, láthatjuk, hogy igen változatos temperamentum és karaktervonásokkal rendelkeznek, de a különböző csoportok esetében észrevehető egy bizonyos irányba mutató mintázat.

Az ilyen jellegű agresszív történések minden szereplőre hatással vannak, de ahogyan a jellemzőkben, így abban is lehetnek eltérések, hogy kire milyen hatással vannak ezek az események. Az áldozatokra igen negatív hatással vannak, különösen, ha tartósan részesülnek ilyesmiben. A zaklatás következményei lehetnek például: érzelmi válaszként bosszúvágy, harag, önsajnálat. Ezenkívül kutatások kapcsolatot mutattak ki az állandó aggódás, a lógás és a bántalmazás között, illetve, hogy a bántalmazottaknál az események alacsony önbecsüléshez, rossz fizikai egészséghez, pszichoszomatikus tünetekhez vezethetnek, melyek akár hónapokig is fennállhatnak, még iskolaváltás esetén is (Jármi, 2008). Ezek a hatások akár hosszú távon is kitarthatnak, a felnőttkor során is, ahogy arra Carlisle és Rofes (2007) is rámutatott, akik kutatása szerint azok a felnőttek, akik gyermekkorukban bullying áldozatok voltak, magas szintű szégyenkezést, haragot és kapcsolati problémákat mutatnak.

A provokatív áldozat esetben lehetnek a legsúlyosabb következmények. Eleve indulatkezelési, szabályozási problémák jellemzik, melyeket fokoz a harag, elutasítás, a magányosság, depresszió. A legkevesebb támogatást is legtöbbször ők kapják a környezettől (Jármi, 2008).

De nem csak az áldozatokra van hatással az esemény. Az elkövetők esetében rövidtávon elképzelhető, hogy számukra pozitív következményei lesznek (pl.: népszerűség növekedhet bizonyos esetekben, erősebb pozíció a csoporton belül, mely által hatékonyabban tudja befolyásolni, hogy mi történjen a csoportban), de hosszútávon látható, hogy valószínűleg nem tanulja meg az erőszakmentes konfliktusmegoldás módszereit. Ezek a minták később is fennmaradnak, ami sok esetben pl. bűncselekményekhez, szerfüggőséghez, azaz deviáns viselkedéshez vezethetnek (Jármi, 2008).

1.5 Deviancia és zaklatás

Az agresszív viselkedés mellett (melynek része az iskolai zaklatás) az iskolákban gyakran kerülnek szembe a pedagógusok különböző deviáns magatartásformákkal is. Mivel munkámban erre is vonatkoztak kérdések, így erről szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni a következőkben.

Fogalmi meghatározása szerint deviáns viselkedésnek azokat nevezzük, melyek eltérnek az adott társadalomban elfogadott normáktól. Ilyenek lehetnek például: bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus, kábítószer-fogyasztás és a lelki betegségek. A normák társadalmanként eltérőek lehetnek, és korszakonként változhatnak, éppen ezért a deviánsnak minősülő viselkedések is eltérőek lehetnek a különböző társadalmakban. Kérdésként merülhet fel, hogy milyen fajtájú és súlyosságú normaszegést tekintsünk deviánsnak? A szakirodalom szerint általában azt a normaszegő viselkedést tekintjük deviáns viselkedésnek, amely az egyén és a társadalom számára káros vagy súlyosan káros (Andorka, 2006).

A zaklatás és a deviáns viselkedés között több hasonlóságot is találhatunk. Közös bennük, hogy mindkettő normaszegő viselkedésnek minősül, és sokszor együtt jár az áldozatok semmibevételével, az együttérzés, bűntudat hiányával (Buda, 2015).

A deviáns viselkedés és a zaklatás fogalomköre leginkább az elkövető kapcsán fonódik össze. Mint azt az előző fejezetben a zaklatás következményeinél említettem, az elkövetőre nézve tulajdonképpen épp az jelenti a legnagyobb kockázatot, ha sikeres, és eléri viselkedésével a céljait. Ezáltal ugyanis beszűkül a viselkedésrepertoárja, semmi nem készteti arra, hogy más, hatékony és rugalmas stratégiát sajátítson el. Ez ahhoz vezethet, hogy később akár a felnőtt életben, vagy más közösségben nehezebben fog boldogulni. Ez a tény önmagában is vezethet egyfajta deviáns életmód felé (Buda, 2015).

Egyes adatok arra utalnak, hogy a zaklatás kriminalitássá eszkalálódhat (Olweus, 1992). Olweus (1994) követéses vizsgálatai szintén jeleztek összefüggést a zaklatás és a felnőttkori deviáns viselkedés között. Az egykori zaklatók 35-40%-át 24 éves koráig legalább 3-szor elítélték; 60%-uk legalább egyszer összeütközésbe került a törvénnyel. Hämäläinen és Pulkkinen (1996) kutatása alapján a felnőttkorbeli súlyos bűnelkövetőket előre jelezte a 8 éves korukban mutatott viselkedési probléma és a deviáns viselkedés (pl. engedetlenség, iskolakerülés). Az agresszió önmagában, ha nem társult más problémákkal, nem volt összefüggésben a kriminalitással. Az agresszivitás deviáns viselkedéssel együtt erőszakos cselekményeket, gyenge iskolai teljesítménnyel párosulva vagyon elleni cselekményeket jelzett.

Az iskolai zaklatás elkövetőinek családi hátterét vizsgálva azt találták, hogy azoknak a fiataloknak, akiknek a temperamentuma eleve nehezebbé teszi a beilleszkedést, nem megfelelő szülői háttér esetében még kevesebb esélye lehet arra, hogy támogatást kapjon az alkalmazkodáshoz, így megnő a deviáns viselkedés kockázata. Ez különösen a provokatív áldozat (áldozat/elkövető) esetében lehet jellemző (Buda, 2015).

2. Az agresszív és deviáns viselkedés előfordulása a Kunszentmártoni Járásban

Az előzőekben láthattuk, hogy az agresszió, annak speciális esete, az iskolai zaklatás, valamint a deviáns viselkedés fogalomköre több ponton is összekapcsolódhat. Időnként nehéz is lehet eldönteni, egy-egy eseményről, hogy pontosan mivel is állunk szemben, különösen, ha az agresszióról és a zaklatásról van szó. Tanulmányom második részében szeretném bemutatni, hogyan vélekednek a Kunszentmártoni Járásban az iskolák a deviáns viselkedés, az agresszió, a zaklatás megjelenéséről, hogyan látják ők saját iskolájuk helyzetét ezen a téren. Kérdéseimmel arra kerestem választ, hogyan érzékelik, milyen viselkedésformák vannak jelen és milyen gyakorisággal. Milyen formában szereznek tudomást az iskolák ezekről? Milyen lehetséges megelőzési és segítségnyújtási formákat tudnak biztosítani? Ugyanezt a diákok szemszögéből is megvizsgáltam egy külön kérdőív segítségével. A diákok szemszögéből választ kerestem arra is, hogy véleményük szerint az agresszív viselkedés mögött mely okok húzódnak meg leggyakrabban, valamint, hol történnek ezek a cselekedetek legtöbbször. Kíváncsi voltam arra is, hogy mennyire tartják biztonságos helynek az iskolát.

Mindezen kérdések megválaszolásához önkitöltős kérdőíveket használtam, melyek alapjául két, 2008-ban elvégzett, iskolai agressziót vizsgáló kutatáshoz készült kérdőív szolgált (Mayer, 2008). E kérdőívek kérdései közül válogattam ki a vizsgálatom szempontjából relevánsakat, mind nem került felhasználásra.

A kérdőíveket online formában juttattam el az intézmények számára egy kísérőlevéllel együtt, melyben együttműködésüket kértem, valamint leírtam a tennivalókat. A Kunszentmártoni Járásban 11 intézmény működik, mely közül összesen 5 iskola küldött vissza válaszokat. A kérdőívek kiküldéséhez úgy tűnik, nem volt megfelelő az időpont (május vége), ugyanis látva a válaszadási hajlandóságot, telefonon megkerestem az iskolákat, azonban sok esetben év végi sűrű teendőikre, és a diákok elfoglaltságaira hivatkozva nem vettek részt a kitöltésben. Sajnos az 5 iskola kevés ahhoz, hogy a válaszok elemzésénél valódi helyzetképről beszélhessek, az eredményeket az igazgatók részéről így csak korlátozottan lehet értelmezni.

A válaszok ismertetésének mégis lehet információértéke a helyi iskolák számára, mivel a válaszoló iskolák a nagyobb létszámú intézmények közül kerültek ki. Azon intézményektől kaptunk választ, akik a legtöbb diákot fogadják be, viszonylag nagyobb területről, akár több településről is.

Külön kérdőív szolgált az intézményvezetők számára, valamint külön kérdőívet juttattam el a diákok számára is. Mindkettő önkéntes és névtelen kitöltési lehetőséget biztosított. A szülők passzív informált beleegyező nyilatkozattal járultak hozzá a gyermekek kutatásban való részvételéhez. A diákok esetében arra kértem a vezetőket, hogy hatodik osztálytól kezdve tegyék elérhetővé a diákok számára. Összesen 370 tanuló töltötte ki a kérdőívet. A tanulók átlagéletkora 13,83 év. A kitöltők 53%-a férfi, 47%-a nő volt.

2.1 Agresszív és devián viselkedésformák gyakorisága

Az agresszív és devián viselkedés vizsgálata során elsőként azzal a témakörrel foglalkoznék, hogy konkrétan milyen viselkedésformák okoznak problémát akár tanórán, akár az iskola más színterén. Mindez eltérő lehet a pedagógusok és a diákok szemszögéből. Lássuk tehát ezeket az eredményeket:

1. ábra: Viselkedésformák gyakorisága az intézményvezetők szerint

2. ábra: Viselkedésformák gyakorisága a tanulói válaszok szerint

1= Rendszeres hiányzás
2= Az iskolák váltogatása
3= Csalás
4= Hazudozás
5= Lopás
6= Rongálás
7= Terhesség
8= Drogfogyasztás
9= Alkoholfogyasztás
10= Dohányzás
11= Számítógépes játék-, nyerőgép függőség
12= Testi sértéshez használható tárgyak bevitele az iskolába (pl. kés, boxer)
13= Durva, kegyetlen játékok (pl. beavatás)
14= Terrorizálás, tartós megfélemlítés
15= Valamilyen tárgy kierőszakolása (pl. ruha, mobil, étel)
16= Csicskáztatás, megalázás
17= Kiközösítés
18= Az iskola dolgozóinak bántalmazása
19= Fizikai bántalmazás
20= Gúnyolódás, csúfolódás, ordibálás
21= Rendbontás az órán

Az ábrán az látható, hogy a felsorolt magatartásformák közül az első helyen mind a pedagógus, mind a diákok szemszögéből egy klasszikusnak mondható agresszív viselkedésforma jelenik meg, mégpedig a gúnyolódás, csúfolódás, ordibálás. Ez a verbális agresszióként meghatározható viselkedésforma, nagyon könnyen válhat kezelhetetlenné, és rendszeressé. Ez az eredmény összhangban áll a korábban már említett kutatás eredményeivel is (Berta, Dombi, 2017), mely szerint mintájukban legtöbben a verbális agressziótól szenvednek (csúfolnak: 30%, bosszantanak, cukkolnak: 36,4%).

A hiányzás, az órai rendbontás és a hazudozás előfordulásának gyakorisága ugyancsak az elsők között szerepel, nagyjából hasonló értékeléssel mind az intézmények, mind a diákok válaszaiban.

Az intézményi értékelés szerint a rongálást gyakoribbnak tartják a tanárok a diákoknál, valamint a fizikai bántalmazás értékelésében is jelentősebbnek tűnő különbég van. Az intézmény ezt gyakoribb problémaként látja, mint maguk a diákok.

Nagyobb különbség mutatkozik a terrorizálás, tartós megfélemlítés, tehát az iskolai zaklatás fogalomkörébe eső cselekedet megítélésében, me-

lyet szintén a pedagógusok látnak gyakrabban megjelenő problémának. Összességében azonban nem emelkedik ki az agresszív és deviáns viselkedésformák közül. A kérdés az, hogy valóban kevésbé gyakori probléma a járásban, vagy esetleg maguk a kitöltők nem voltak tisztában azzal, hogy pontosan mit értünk ez alatt. Reményeim szerint az elméleti rész segíti a fogalmak pontosítását. Itt látható, hogy tanulmányom szempontjából érdemes lett volna kiterjeszteni ezt a kérdéskört, hogy az elméleti bevezetéshez kapcsolódóan pontosabb képet kapjak a zaklatás előfordulásáról, mint az agresszív viselkedés egy fajtájáról. Ez azonban már egy következő felmérés feladata lesz.

Az iskolai dolgozók bántalmazása, a drogfogyasztás, alkoholfogyasztás, a testi sértésre alkalmas tárgyak bevitele az iskolába és a terhesség gyakorisága szerepel legalacsonyabb pontszámmal mind tanulói, mind intézményi szinten.

Összességében megállapítható, hogy a verbális agresszió tűnik a legygyakoribbnak az iskolákban, de megjelenik a fizikai bántalmazás, a környezet rongálása is. Érdekes, hogy utóbbiakat a diákok nem érzik olyan mértékűnek, mint a tanárok. Érdemes lenne tovább vizsgálódni, hogy mi az oka ennek a különbségnek.

A diákok az egyéni válaszaikban amennyiben megjelöltek problémát, többnyire a verbális agressziót utaltak. A csúfolódás, piszkálódás, gúnyolódás kategóriába eső egyéni válaszok gyakoriak voltak. A diákok legtöbb esetben okot is feltételeztek emögött, mégpedig általában családi vagy lelki problémák következtében megjelenő viselkedésnek tartják ezeket. Az üzenet egyértelműnek tűnik: sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a gyermekek mentális egészségére, ők maguk is egyfajta frusztráció-levezetést látnak a verbális agresszió mögött. Ezek megelőzéséhez, kezeléséhez természetesen megfelelő szakemberre is szükség van, akihez lehet fordulni. Ennek biztosítása, avagy a megfelelő helyre irányítás már az iskola feladata is, melynek helyzetéről egy következő fejezetben számolok be.

2.2 Az iskola és a diákok válaszainak elemzése az iskolában előforduló agresszív és deviáns viselkedésről

Korábban már megismertük, hogy milyen viselkedésformákkal találkoznak leggyakrabban a pedagógusok és a diákok. Most lássunk néhány eredményt egyéb , az agresszív, illetve deviáns viselkedéshez kapcsolódó kérdésben is.

Érdemes lehet megvizsgálni, hogy honnan szereznek tudomást az iskolákban az ilyen eseményekről, és kihez fordulhatnak ezekben az esetekben. Ezek a kérdések egyúttal arról is nyújtanak információt, hogy milyen szakemberekkel, szervezetekkel milyen mértékben kerülnek kapcsolatba az iskolák. Mindkét kérdésben hasonló válaszok szerepeltek. A legnagyobb arányban az osztályfőnökök, ezt követően a közismereti tárgyat oktatók, igazgatóhelyettesek, valamint maguk a gyermekek nyújtják az információt az egyes agresszív eseményekről. Ebből is látszik, hogy még mindig nagyon fontos, hogy ki kerül az osztály élére, hiszen kulcsszerepet játszik a problémák feltárásában.

A kapcsolattartás legfontosabb szereplőiként is a gyermekkel közvetlenül foglalkozó pedagógusok állnak az élen (az osztályfőnök, a DÖK-öt segítő tanár, speciálisan felkészült, továbbképzett tanár), tehát hozzájuk fordulnak többnyire a diákok.

A kapcsolattartás szempontjából úgy tűnik, hogy az iskolaorvos, ifjúságvédelmi felelős, iskolapszichológus, szociálpedagógus szerepe kicsi, melynek több esetben egyszerűen az az oka, hogy nem áll rendelkezésre ilyen szakember az iskolában. Ez egy később bemutatandó kérdésből ki is derült (8.ábra).

Bár jelen van a rendőrség, mint információforrás, mégis kisebb gyakorisággal jelezték. Ennek oka lehet az is, hogy azok az agresszív esetek, melyekről a rendőrség értesíti az iskolát, sok esetben nem konkrétan az iskolában történt események, illetve a családok esetleg egyénileg tesznek feljelentést. Az iskola részéről a kapcsolatfelvétel sokszor már csak a nagyon súlyos esetekben történik meg, mikor beavatkozást igényel az eset, például súlyos testi sértés esetén, esetleg egyéb deviáns, törvénybe ütköző cselekedetek esetén, mint drogfogyasztás, terjesztés.

A diákok véleményét is több kérdésben megvizsgáltuk. Az előző fejezetben a leggyakoribb viselkedésformákról esett szó, most nézzük, hogy általánosságban mit gondolnak ezekről.

Arról a kérdésről, hogy mit gondolnak, mekkora problémát jelent az iskolájukban, hogy a tanulók bántják egymást, az alábbiak szerint oszlottak meg a vélemények:

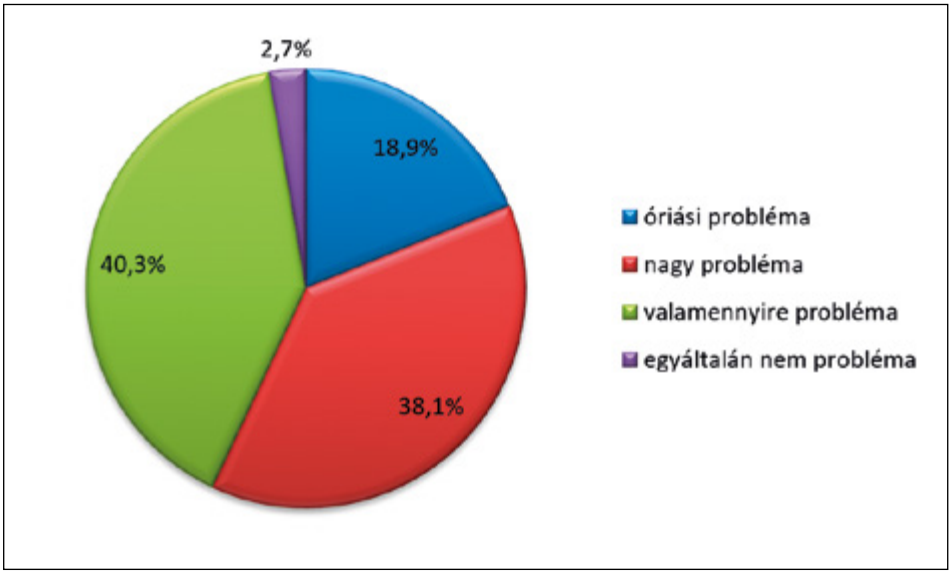

3. ábra: Mekkora probléma, hogy a tanulók bántják egymást?

Csak egy kis százalék (2,7%) válaszolta azt, hogy egyáltalán nem probléma, és a tanulók közel ötöde (18,9%) óriási problémaként jelölte meg. A maradék válaszadók 40,3%-a gondolja úgy, hogy valamennyire probléma, míg 38,1 % gondolja úgy, hogy nagy probléma. Érdemes figyelembe venni ebben a kérdésben az egyéni válaszokat is. Úgy gondolom, hogy a diákok nem magát a gyakoriságot jelölték ebben a kérdésben, tehát, hogy náluk mennyire sokszor fordul elő bántalmazás, és éppen ezért mennyire nagy probléma, hanem egyszerűen véleményt fogalmaztak meg arról, hogy ha történik ilyesmi, az önmagában a probléma. Az egyéni válaszokban ugyanis nagyon sokan írtak értékelő ítéletet az effajta viselkedésről általában, elítélték azt, miközben azt is jelezték, hogy náluk nem gyakori az ilyen viselkedés.

Összesen 242 tanuló írt valamilyen szöveges választ arra a kérdésre vonatkozóan, hogy mit gondolnak az iskolájukban előforduló agresszív viselkedésről, és milyen tapasztalataik vannak erről. A válaszokat tartalom szerint rendezve a válaszadók 21%-a szerint nem jellemző az iskolájukra az agresszív viselkedés. 52%-uk utalt arra, hogy előfordul az agresszív viselkedés az iskolában. A szöveges választ adók közül 39% elítéli azt. 10%-uk felételez valamilyen lelki, családi okot az efféle viselkedés mögött. A válaszadók 4%-a saját bevallása szerint maga is viselkedik időnként ag-

resszív módon. 3% gondolja úgy, hogy az agressziót, erőszakos viselkedés előfordulását nem lehet elkerülni.

Ehhez kapcsolódó kérdés volt az is, hogy mennyire érzik biztonságosnak az iskolát, melyhez több kérdést is feltettünk.

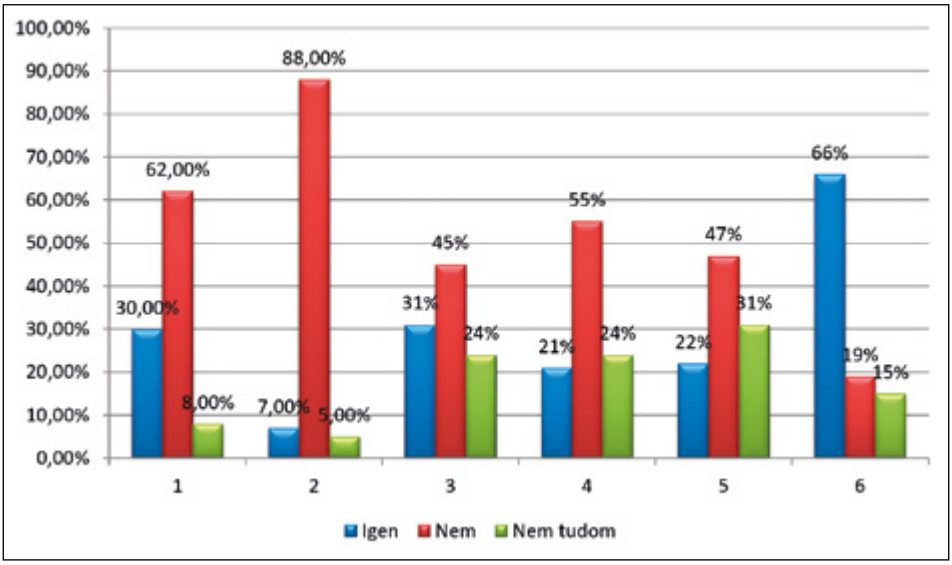

4. ábra: Mennyire érzik biztonságosnak az iskolát

1= Féltetted-e valaha a saját testi épséged az iskolában?
2= Félsz-e emiatt az iskolába jönni?
3= Ismersz-e olyan diákokat, akik joggal féltik testi épségüket?
4= Ismersz-e olyan diákokat, akik félnek emiatt iskolába jönni?
5= Tudsz-e arról, hogy valakit elvittek a szülei az iskolából,mert nem tartották elég biztonságosnak azt?
6= Összességében biztonságosnak tartod az iskolád?

A 4. ábrán látható kérdésekre kapott válaszokból az rajzolódik ki, hogy a tanulók többsége (88%) nem fél iskolába jönni (4. ábra, 2-es kérdés), és 66%-a alapvetően biztonságosnak érzi az iskolát (4. ábra, 6-os kérdés). Viszont az is látszik a 4. ábra 3-as és 4-es kérdéséből, hogy a megkérdezettek közel fele (45%) ismer olyan gyermeket, aki viszont véleménye szerint féltheti testi épségét és emiatt akár az iskolába is fél elmenni (55%). Némileg ellentmondásosnak érzem az itt kapott válaszokat a többi kérdéssel és egyéni válaszokkal összevetve. Az egyéni válaszokban is sokkal kevesebben jelezték (a válszadók 3%-a), hogy konkrét bántalmazásban lett volna részük, mindenki szinte csak valaki másról tudott, vagy látott ilyesmit.

A 3-as és 4-es kérdésre kapott válaszok alapján azt vártam volna, hogy magasabb arányban jelzik azt, hogy féltik a testi épségüket, vagy félnek iskolába menni emiatt. Hol vannak azok a tanulók, akikről 45% úgy gondolja, joggal féltheti testi épségét? Valójában mi történik velük? Elképzelhető, hogy nem merik jelezni a problémát (még egy ilyen anonim kérdőívben sem)? Úgy érzik, nem kapnak segítséget? Ezek a kérdések ismételten a mentális egészség fejlesztéséhez, segítéséhez vezetnek el…

Vizsgáljuk meg a következőkben, hol történnek az agresszív események a diákok szerint:

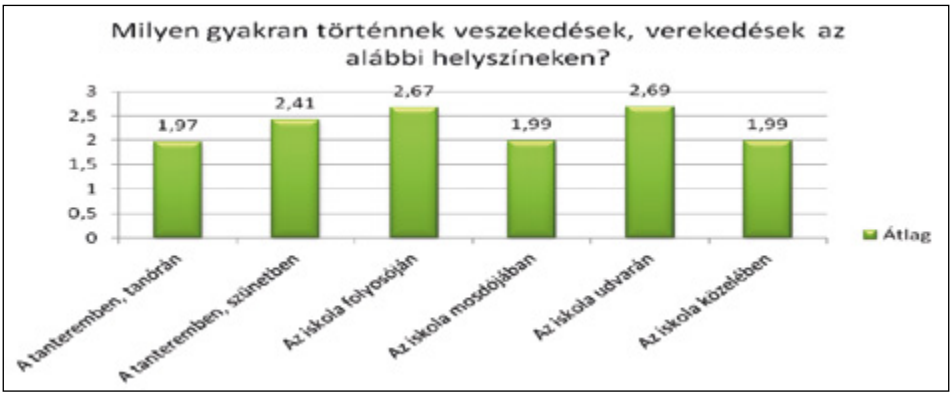

5. ábra: Problémás helyszínek

Az 5. ábrából leolvasható, hogy a leggyakrabban a folyosón és az udvaron történnek agresszív események, valamint szünetben, a teremben. Mindezek az iskolai szabadidő eltöltésére vonatkoznak, amikor a pedagógusok általában kisebb számban vannak jelen ezeken a helyszíneken. Az udvar ráadásul olyan helyet is jelent, ahol könnyebb „elbújni", észrevétlenül megtenni ezeket. Látva a válaszokat, a lehetséges megoldások között például a tanári ügyelet erősítése fordulhat elő, hiszen ezeknek a helyszíneknek a bejárása, felügyelete sokszor csak 1-1 pedagógusra hárul, ami viszont úgy tűnik, kevés ahhoz, hogy a problémák csökkenjenek.

Az agresszív viselkedés mögött húzódó okok gyakoriságának megítélését a 6. ábra mutatja be:

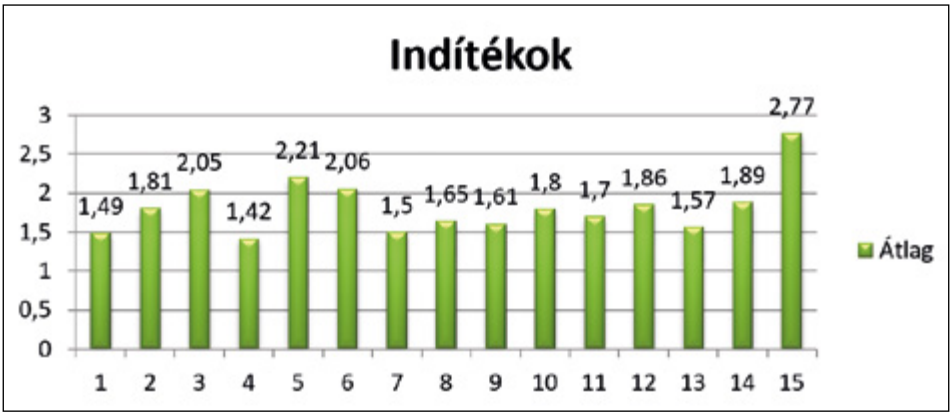

6. ábra: Agresszív viselkedés mögött húzódó okok gyakorisága

1= Anyagi, pénzügyi okok
2= A tanárokkal való kapcsolat különbségei
3= A tanuláshoz való viszony különbségei (pl. stréberek és keveset tanulók)
4= Világnézeti (pl. politikai, vallási) különbségek
5= Egy (baráti) csoporton belüli konfliktusok (pl. átalakul, felbomlik a csoport; a vezéregyéniség fenyegetve érzi magát, stb.)
6= Szerelmi, párkapcsolati okok (pl. rivalizálás fiúk között ugyanazért a lányért vagy fordítva, szakítás, stb.)
7= Különböző csoportokhoz, szubkultúrákhoz való tartozás
8= Különböző szórakozási formák kedvelése
9= Különböző zenei irányzatok kedvelése
10= Különböző öltözékek, jelképek, kellékek viselése
11= Különböző sportkluboknak, futballcsapatoknak való szurkolás
12= Külső megjelenés átlagostól való eltérése
13= Temperamentumbeli, vérmérsékleti különbségek
14= Furcsa szokások
15=Az, hogy van 1-2 ember, aki ok nélkül bármikor, bárkibe beleköt

A tanulók úgy gondolják, leggyakrabban az jellemző, hogy általában van egy-két gyerek, aki akár ok nélkül is beleköt valakibe. Ez a válasz arra is utalhat, hogy nem feltétlenül általános gondnak élik meg az agressziót, hanem egy-egy személy saját frusztrációjának levezetéseként. Ezután leggyakrabban valamilyen baráti csoporton belüli konfliktus, vagy épp párkapcsolati konfliktusból fakadó problémaként látják az agressziót. A tanuláshoz való viszonyok különbsége szintén meghatározó lehet szerintük. Az anyagi és világnézeti eltéréseket tartották a legkevésbé kiváltó oknak. A megjelölt indokok főként érzelmi síkra terelik a problémákat. Sokat segíthet a megelőzésben, beavatkozásban az érzelmi intelligencia fejlesztése, a konfliktus megoldási-, és megküzdési stratégiák fejlesztése.

Nagyon fontos kérdés, hogy a diákok mit gondolnak arról, kihez lehet fordulni probléma esetén. Van-e egyáltalán megfelelő információjuk arról, hogy kik segíthetnek?

A 7. ábrán azt láthatjuk, hogy milyen gyakorisággal fordulnak a különböző szakemberekhez a tanulók:

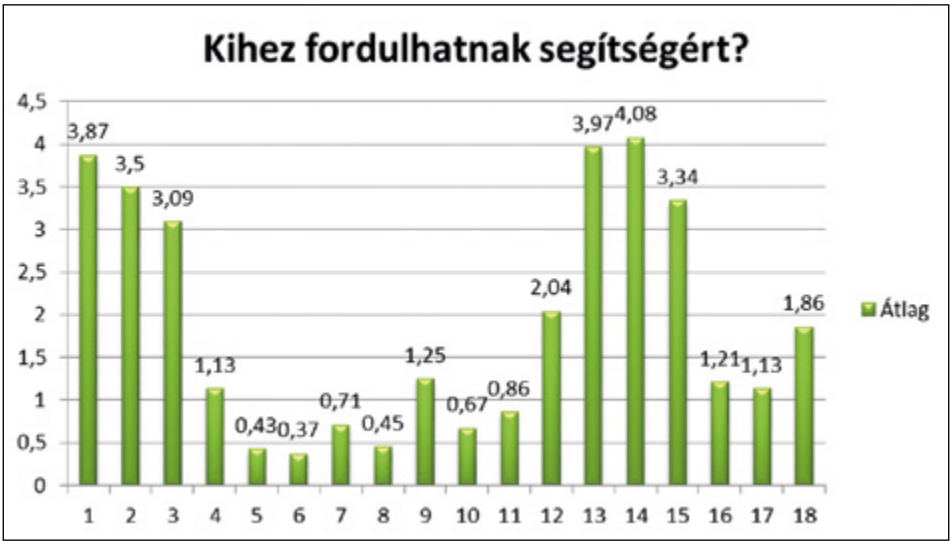

7. ábra**: Kihez fordulhatnak segítségért?**

1= Az osztályfőnökhöz
2= Egy megbízható tanárhoz
3= Egy megbízható vezetőhöz
4= A szakmai gyakorlatot vezetőhöz
5= A kollégium igazgatójához
6= A kollégiumi nevelőtanárhoz
7= Az iskolai ifjúságvédelmi felelőshöz
8= Az iskolapszichológushoz
9= Az iskolaorvoshoz
10= A szociálpedagógushoz
11= A szabadidő-szervezőhöz
12= A DÖK-öt segítő tanárhoz
13= Szülőkhöz
14= Barátokhoz
15= Osztálytársakhoz
16= Kortárs segítőkhöz
17= Környékbeli lakosokhoz
18= Rendőrökhöz

Az ábráról leolvasható, hogy a tanulók elsősorban a közvetlen környezetükhöz fordulnak segítségért. Elsőként a barátok kerültek megjelölésre, ezután következnek a szülők. Közvetlen ezután az osztályfőnök, egy megbízható tanár, majd az osztálytársak következnek. Itt is láthatjuk, hogy az alacsony átlagpontszámmal rendelkező válaszok esetében általában olyan szakemberről van szó, akik vagy csak nagyon ritkán, vagy nincsenek is jelen az intézményben. Ezek közül néhány az intézmény jellege miatt alakult így (kollégium igazgató, nevelőtanár), de egy-két esetben szakemberhiány állhat mögötte (iskolapszichológus, szociálpedagógus).

2.3 Megelőzés

Ebben a fejezetben azt szeretném összehasonlítani, hogyan látják a pedagógusok és a diákok a megelőzés lehetőségeit.

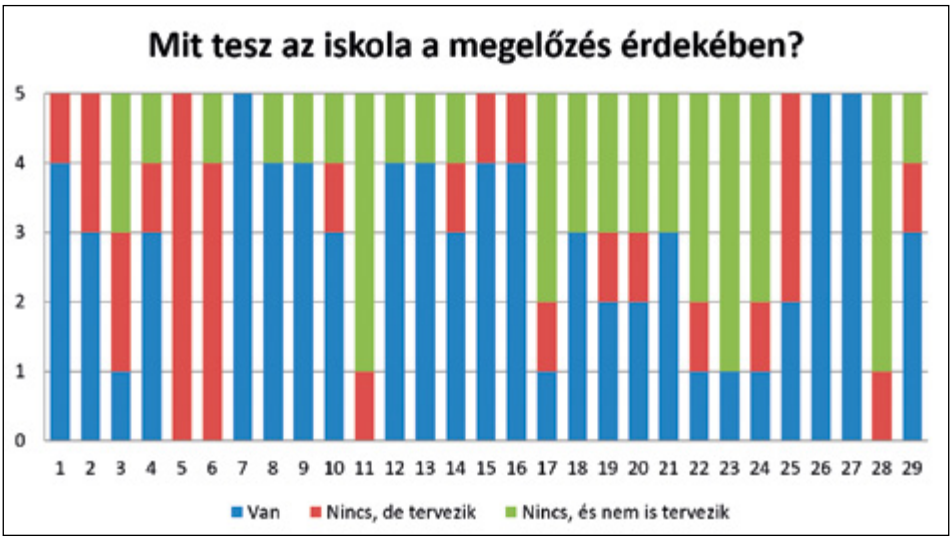

8. ábra: Megelőzés

1= Tanáraikat ilyen irányú továbbképzésre küldik
2= Szakemberek segítségével nevelőtestületi értekezleten készülnek fel
3= Drogprevenciós programot működtetnek
4= Bűnmegelőzési programot működtetnek
5= Iskolapszichológust alkalmaznak
6= Szociálpedagógust alkalmaznak
7= Rendszeres konzultációt szerveznek a gyermekvédelmi szolgálattal
8= Rendszeres konzultációt, felkészítést szerveznek a szülőknek
9= Bevonják a DÖK vezetőit és tagjait a prevencióba
10= Bevonják az osztályok hangadóit a prevencióba
11= Drámajátékot szerveznek a problémás esetek feldolgozására
12= Tanítják a konfliktusmegoldás erőszakmentes módozatait
13= Tanítják a jóvátétel módjait
14= Tanítják az áldozattá válás elkerülésének módjait
15= Délutáni szabadidős programokat szerveznek
16= Sport és egyéb mozgásos programokat szerveznek
17= Fegyelmi úton eltávolítják az iskolából a többszörösen visszaeső diákot
18= Eltanácsolják az iskolából a tankötelezettségi koron túli visszaeső diákot
19= Más iskolával elcserélik a tanköteles korú problémás diákot
20= Rendszeres konzultációt, felkészítést szerveznek a tanulóknak
21= Magántanulói státuszba helyezik a problémás diákot
22= Iskolai beléptetőrendszert építenek ki
23= Napközben bezárják az iskolát
24= A szünetekben a tanárok bezárják az osztálytermeket
25= Elektronikus ellenőrzőt működtetnek
26= Telefonon tájékoztatják a szülőket
27= Családlátogatásra mennek a legproblémásabb tanulókhoz
28= Biztonsági őrt alkalmaznak az épületben
29= Tanári ügyeletet működtetnek délután

E kérdés válaszainak értelmezése előtt szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a háromból kettő leggyakoribbnak megjelölt válasz némi átgondolást igényel részemről. Utólag sajnos már nem javíthatom a kiadott kérdőívet, a válaszok miatt azonban nem szeretném kihagyni sem ezeket az értelmezésből. A 8. ábrán látható, hogy minden iskolában előszeretettel alkalmazzák a közvetlen konzultációkat a szülővel a problémák megelőzése érdekében, mint például a családlátogatás, a telefonos megkeresés. E válaszok értelmezésekor azonban felmerült a kérdés, hogy valóban prevencióként tekinthetünk-e ezekre a módszerekre. Hiszen a legtöbb esetben ezeket akkor alkalmazzák, amikor már megtörtént valamilyen agresszív esemény. Így tulajdonképpen itt legfeljebb az ismétlődő agresszív eseményeket lehet megelőzni, ilyenformán ezek a válaszok átcsúsznak az intervenció fogalomkörébe.

Emellett a gyermekvédelmi szolgálattal való rendszeres konzultáció bizonyul még segítségnek az intézmények számára, mely szerencsés a szakmaközi együttműködések szempontjából. A tanulókkal is szívesen alkalmaznak közvetlen kapcsolatot igénylő módszert, például különböző módszerek tanítását. Nagy szerepet szánnak a különböző délutáni-, illetve sportfoglalkozások szervezésének, mellyel feltehetőleg a tanulók szabadidejének ellenőrzésével kívánják visszaszorítani az agresszív viselkedést. Kérdés, hogy ezek mennyire vonzóak a diákok számára? Az egész napos iskola feltehetően segíti ennek megvalósítását, hiszen a legtöbb iskolában kötelezően választható foglalkozásokat jelölnek meg, melyekkel a tanulók élhetnek. Mivel 16 óráig az iskolában kell lenniük, így ezeken nagyrészt meg is jelennek, hiszen helyben megtalálható minden.

Fontosnak tartják a pedagógusok felkészítését is akár nevelőtestületi értekezleteken, akár továbbképzés formájában. A komplex programok bevezetése, mint például a bűnmegelőzési program, három iskolában is megjelenik, és egy tervezi a bevezetését, míg a drogprevenciós programot csupán egy iskolában alkalmazzák, bár kettő iskola szintén tervezi.

A fokozott ellenőrzés körébe tartozik például a délutáni tanári ügyelet, mely három iskolában működik is, és egy esetben tervezik a bevezetést, valamint az elektronikus ellenőrző működtetése, mely két esetben már jelen van, a többi iskola tervezi a bevezetését. Ezen kívül természetesen előfordulnak büntető jellegű intézkedések is, mint például az eltanácsolás, vagy épp a másik iskolával való tanulócsere, annak reményében, hogy a környezetváltozás jótékony hatású lesz. A magántanulói státuszba helyezés szintén előfordul. Ezek hatékonysága azonban pszichológiai szempontból kérdéses lehet.

Amiből úgy tűnik, hiányt szenvednek, de szeretnének tenni ellene, a szükséges és megfelelő végzettségű szakemberek alkalmazása. Iskolapszichológus egyik iskolában sincs, de minden iskola tervezi, hogy alkalmazzák. Szociálpedagógus ugyancsak nincs egyik iskolában sem, az ötből négy iskola tervezi az alkalmazását. Az iskolák többségében nem fordul elő (egyet kivéve) és nem is tervezik az iskola nap közbeni bezárását. Egyik iskolában sincs biztonsági őr, és egyet kivéve nem is tervezik a bevezetését.

A diákok szempontjából a megelőzés megítélése az alábbiak szerint alakul:

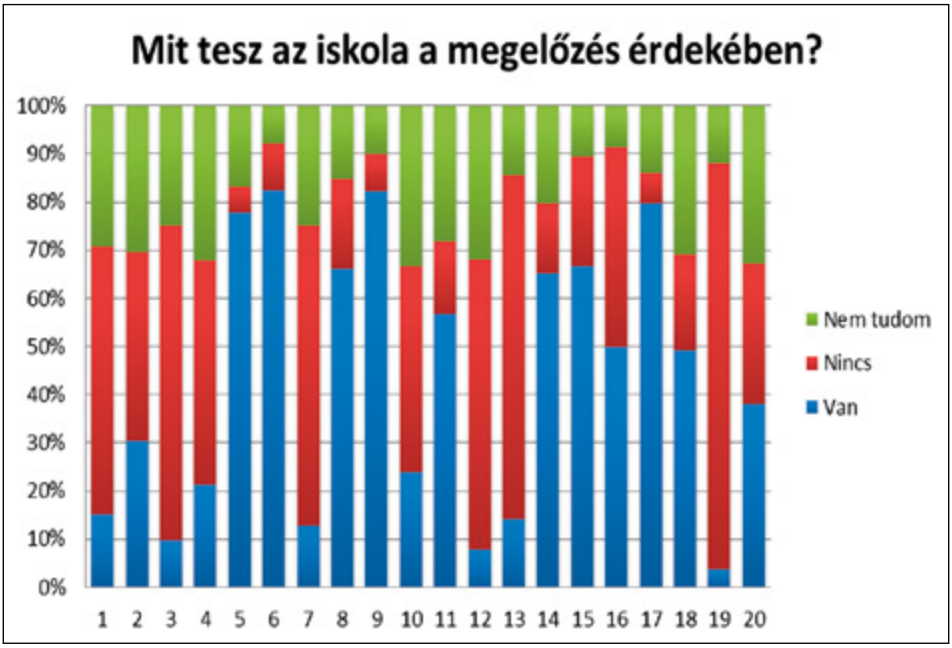

9. ábra: Megelőzés a diákok szemszögéből

1= Drogprevenciós programot működtetnek
2= Bűnmegelőzési programot működtetnek
3= Iskolapszichológust alkalmaznak
4= Szociálpedagógust alkalmaznak
5= Szülői értekezleten beszélnek róla
6= Osztályfőnöki órán beszélnek róla
7= Drámajátékot szerveznek a problémás esetek feldolgozására
8= Délutáni szabadidős programokat szerveznek
9= Sport és egyéb mozgásos programokat szerveznek
10= Kirúgják a problémás diákot
11= Magántanulói státuszba helyezik a problémás diákot
12= Iskolai beléptetőrendszert építenek ki
13= Napközben bezárják az iskolát
14= Tanári ügyeletet működtetnek délután
15= A szünetekben bezárják az osztálytermeket
16= Elektronikus ellenőrzőt működtetnek
17= Felhívják telefonon a szülőket
18= Családlátogatásra mennek a problémásabb tanulókhoz
19= Biztonsági őrt alkalmaznak az épületben
20= Szülők, tanárok és/vagy diákok körbejárnak az épületben és/vagy az épület körül (pl. folyosói ügyelet)

A tanulók az első helyeken a pedagógusokhoz hasonlóan a megelőzés módszereire a közvetlen kapcsolatot, személyes jelenlétet igénylő megoldási módokat jelölték meg. Elsőként itt is az osztályfőnök szerepe kerül előtérbe (ahogyan korábban abban a kérdésben is, hogy kihez fordulhatnak a diákok, kiktől szereznek az iskolák tudomást az agresszív eseményekről), mert láthatóan nagy gyakorisággal az osztályfőnöki órán beszélik meg a problémás eseteket. Gyakori a szülők telefonos megkeresése, valamint a szülők bevonása a szülői értekezleteken, továbbá a diákok válaszai között is megjelenik a családlátogatás .

A diákok is nagy arányban jelölték meg a délutáni szabadidős-, és sportfoglalkozásokat, és ugyan csak feltételezhetem, de a nagyarányú megjelölés miatt bízom benne, hogy igénybe is veszik azokat . Hasonlóan a pedagógusok válaszaihoz, a fokozott ellenőrzésre körébe tartozó intézkedések, az elektronikus ellenőrző és a délutáni tanári ügyelet is viszonylag gyakori. A problémás diákok magántanulói státuszba helyezése a tanulók válaszai között is megjelenik.

A diákok válaszai tehát nagyban megegyeznek a pedagógusok által is megjelölt megoldási módokkal. Érdekes különbség volt, hogy a tantermek szünetekben való bezárását a diákok sokkal nagyobb arányban jelölték meg, míg a pedagógusok vagy azt jelölték, hogy nincs ilyen, vagy azt, hogy nincs és nem is tervezik.

A diákok is csak elvétve jelenítették meg - ahogyan korábban a pedagógusok is - a szigorúbb ellenőrzésre vonatkozó megelőzési formákat, mint például a biztonsági őr alkalmazása, beléptető rendszer kialakítása, vagy az iskola bezárása nap közben. Úgy tűnik, az iskolák vagy nem látják olyan súlyosnak az agresszív cselekményeket az iskolában, hogy ezt szükségesnek tartsák, hiszen nem is tervezi a többség ezek bevezetését, vagy olyan egyéb okok is állnak a háttérben, melyek kifejtésére a kérdőív nem adott lehetőséget.

A diákok is érzékelik, hogy az agresszió- és konfliktuskezelésben jártas szakemberek sajnos kevéssé vannak jelen, mint például az iskolapszichológus és a szociálpedagógus.

A különböző megelőzési programok közül kevéssé érzékelik a bűnmegelőzési programokat, holott azt több iskola is megjelölte. Ennek persze oka lehetne az is, hogy ezek a programok sok esetben nem direkt módszerekkel dolgoznak, így a diákok nem feltétlenül minden esetben tudják, hogy éppen abban vesznek részt. Esetünkben azonban a válaszadók többsége azokból az iskolákból került ki, akiknél még nincs ilyen program.

2.4 A kérdőívek tapasztalatainak összegzése

Az eredmények alapján összességében elmondható, hogy az iskolák és a diákok közel hasonlóan ítélték meg az agresszív és deviáns cselekedetek előfordulását, annak formáit, gyakoriságát. Egy-két esetben fordult csak elő feltűnő különbség (pl.: rongálás, fizikai bántalmazás). A megelőzés formáinak megítélésében volt a legnagyobb a hasonlóság a két csoport válaszaiban, mely abból a szempontból megnyugtató, hogy a diákok érzékelik, hogy a pedagógusok igyekeznek tenni a megelőzés érdekében, valamint feltehetően tisztában vannak azzal, mire számíthatnak probléma esetén.

A különböző viselkedésformák gyakoriságát tekintve érdekes, hogy a fizikai agresszió az intézményi válaszokban sokkal gyakoribbnak tűnt, mint a diákok válaszaiban. A válaszadók életkorát tekintve, szakirodalmi eredményekre támaszkodva tulajdonképpen a diákok válasza jellegzetesebb mintát mutat, és erősít meg (Olweus, 1999). A verbális agresszió az életkorral gyakoribbá válik, míg a fizikai formák gyakorisága csökken, inkább az alsós évfolyamokban jellemző. A diákok ráadásul egyéni válaszaikban is nagy arányban jelöltek meg verbális agresszióhoz, kapcsolati agresszióhoz fűződő eseményeket. Hogy az intézményi válaszokban miért tűnt fel nagyobb arányban a fizikai? Mivel a kérdőívet intézményvezetők töltötték ki, elképzelhető, hogy hozzájuk már gyakrabban jutnak el a fizikai, súlyosabbnak ítélt, „látványosan” agresszív esetek, melyek nagyobb beavatkozást is igényelnek. Ezek esetében az osztályfőnökök feltehetően gyakrabban fordulnak már a felsőbb vezetéshez, míg a verbális, kevésbé „feltűnő” agresszív esetekben vélhetően gyakrabban oldják meg osztály, vagy egyén szintjén a problémát, így ez már nem feltétlenül kerül az igazgató elé.

Fontos szereplője az agresszió kezelésének és megelőzésének az iskolában az osztályfőnök, ezt szintén mind a diákok, mind a pedagógusok válaszai egyértelművé tették. Éppen ezért nagyon fontos, hogy az intézmények továbbra is fordítsanak figyelmet a pedagógusaik továbbképzésére, ahogyan a jelzések szerint ezt jelenleg is megteszik. Ezen kívül érdemes külön az osztályfőnökök felkészítése, intézményi támogatása ebben a témában, hogy még hatékonyabbak tudjanak lenni, hiszen az osztályfőnöki szerep vállalásával láthatóan nagy felelősséget is vállalnak. A kérdőívben ugyan nem kérdeztem rá, így a jelenlegi helyzetről, lehetőségekről nincs információm, de mindenképpen nagyon fontos szerepet tölthet be itt a burn-out megelőzés, a szupervízió biztosítása az osztályfőnökök, illetve a pedagógusok számára.

A járásunkból érkezett válaszokból tükröződik az országosan is jellemző szakemberhiány, hangsúlyosan megjelenik az iskolapszichológus hiánya. A diákok és az intézmények is megjelenítették válaszaikban ezt (például a megelőzésre vonatkozó kérdésben). Az iskolák válaszai azt mutatták, igényük azonban lenne rá. (lásd. 8. ábra) Megyénkben csak igen kevés településen működik azonban hatékony iskolapszichológiai ellátás, főként a megyeszékhelyen és a nagyobb településeken. Kisebb városokban, falvakban szinte egyáltalán nem alkalmaznak jelenleg iskolapszichológust, a Kunszentmártoni Járásban jelenleg egy iskolában sem. Erre vonatkozóan a szakszolgálati munkámból van információm, hiszen az iskolapszichológia koordinációja szakszolgálati feladat. Ennek megoldása már sajnos nem csak az intézményeken múlik. Természetesen az igény jelzése elsődlegesen az ő feladatuk, hiszen, ha nem érkezik jelzés, akkor kevéssé valószínű, hogy megkapják a szakembert. A fenntartó szerepe azonban ebben a kérdésben igen nagy, hiszen ő tudja biztosítani a státuszt, valamint teheti vonzóbbá a szakember számára a munkavégzést járásunkban.

3. Prevenciós lehetőségek rövid bemutatása

Az alábbiakban néhány olyan prevenciós programot, illetve módszert szeretnék röviden bemutatni, melyet a nevelési-, oktatási intézmények az agresszió és a bullying megelőzésében alkalmazhatnak. Ezek egy része már Magyarországon is elérhető, de szó esik olyan programokról is, melyek ugyan még csak külföldön működnek, azonban jó kiindulópontot jelenthetnek, amennyiben egy intézmény szeretne aktívabban foglalkozni a témával. Ezek egy része átfogó prevenciós program (pl.: KiVa), de van közte olyan gyakorlatsor is, melyet a pedagógusok maguk is kipróbálhatnak az órák keretében (Iskolai bántalmazás megelőzésére és bántalmazást elutasító csoportnorma kialakítására irányuló gyakorlatsor és alkalmazási útmutató). A prevenciós programok egy része kifejezetten az iskolai zaklatást (KiVa, Olweus Prevention Program), más része az internetes bántalmazást helyezi az előtérbe (pl. T.A.B.B.Y Project), míg egy részük a társas készségek fejlesztésére fekteti a hangsúlyt (NyugiOvi, Viselkedés Támogató Tanítása), mellyel a bántalmazás rizikóját csökkenthetik.

1. NyugiOvi Program

https://felzarkozas.szgyf.gov.hu/page.php?mid=332:
Ebben a programban - mely a „Kora-gyermekkori program a megfélemlítés megelőzésére” című, TÁMOP-5.2.10-15/1-2015-0001 azonosítószámú projekt keretében került kidolgozásra-, módszertani segítséget szeretnének nyújtani az óvodáskorú gyermekek korosztálya számára, mely során a gyermeket nevelő óvodapedagógusok, szülők tájékoztatására is alapoznak. A fő cél, hogy kialakítsák az együttműködésre való hajlamot, a tolerancia, az elfogadás képességét, megelőzzék a bántalmazó magatartást, valamint olyan stratégiákat alakítsanak ki, melyekkel a gyermekek meg tudják védeni magukat bántalmazás esetén. A program fő alkotóelemét az óvodásoknak szóló csoportfoglalkozások jelentik, de a már lezárult projekt keretében Anti-bullying nap és Tematikus hét keretében a szülőket és a pedagógusokat is bevonták. Maga a program bár óvodáskorúaknak szól, módszereiben az iskolai bántalmazás megelőzését is szolgálja. A program érzékenyítő és módszertani továbbképzései, valamint a módszertani eszköztár használatát és a csoportfoglalkozások megtartását

támogató segédanyagok komplex módon készítették fel az érintett korosztállyal hivatásszerűen foglalkozók körét a bullying felismerésére, a jelenség tudatosítására, értelmezésére és kezelésére, illetve a prevencióra. A letölthető kézikönyvben a pedagógusok konkrét foglalkozásterveket ismerhetnek meg (Türr István Képző és Kutató Intézet, 2015).

2. Internetes bántalmazás megelőzését támogató programok

Főként felső tagozatos és középiskolás diákok számára adaptálták az alábbi honlapokon elérhető anyagokat, melyet az internetes bántalmazás megelőzésére lehet alkalmazni:

- http://saferinternet.hu: A program célja, hogy növeljék az internet felhasználók körében a tudatosságot. Olyan témákat érintenek, mint például a személyes adatok védelme, az online zaklatás, netikett és a webes identitás. Különböző letölthető anyagok találhatók mind a gyermekek, mind a pedagógusok számára is, melyek hasznosak lehetnek a témában.
- http://hun.tabby.eu: A projekt célja egy olyan, pedagógusoknak, iskolai alkalmazottaknak és diákoknak szánt eszköz létrehozása, amelynek segítségével azonosíthatók a kockázati tényezők, felmérhető cyberbullying jelensége, és amellyel megelőző lépéseket lehet tenni saját magunk és mások védelmére. A projekt emellett felhívja a figyelmet a jelenségre, célja a kockázatok és veszélyek tudatosítása, és a védekezési készségek fejlesztése az internet, a mobiltelefonok és a közösségi oldalak iskolai és azon kívüli használata során. A Tabby Plays egy, az oldalról elérhető játék, virtuális környezet, ahol a tanulók különböző társas helyzetekben próbálhatják ki magukat.

3. KiVa program

http://www.kivaprogram.net/hu:

A KiVa programot Prof. Christina Salmivalli és Elisa Poskiparta fejlesztették ki Finnországban, ahol ezt a gyakorlatban is alkalmazzák már 2009 óta. Az általános iskolás korosztályt célozza meg, egyszerre prevenciós és intervenciós program is. A prevencióban az iskola összes diákja részt vesz, az intervenciós rész az éppen előforduló, bántalmazásban részt vevő diákokat célozza meg. A prevenciós összetevő három egységből áll, mely az adott életkor szociokulturális sajátosságaihoz illeszkedve dolgozza fel

a bántalmazás témakörét, egyre mélyebben. A megelőzés kulcsa ebben a programban a bántalmazásellenes csoportnorma kialakítása, és a szemlélők viselkedésének megváltoztatása. Nem csak a bántalmazót, vagy az áldozatot tekinti célcsoportnak, hanem az egész iskolai közösséget. A programról és annak hazai adaptálási lehetőségeiről dr. Jármi Éva és munkatársai írtak tanulmányt (2015), melyben részletesebben meg lehet ismerni a program felépítését, elemeit. A KiVa három blokkból áll, amelyek közül jelenleg a Unit 1 és a Unit 2 állnak rendelkezésre Finnország határain kívül. A „Unit 1” a 6-9 éves kor közötti gyermekek számára lett kidolgozva. A „Unit 2” a 10-13 éves kor közötti gyermekeknek megfelelő. A KiVa jelentős mennyiségű, tanároknak, diákoknak és szülőknek szánt anyagot foglal magában, pl. tanári kézikönyveket, videókat, online játékokat, tanulói és tanári kérdőíveket, posztereket, mellényeket és szülői útmutatókat. A program licenszdíjas termék, melyet hazai iskolák is igénybe vehetnek. Részletesen a fentebb megjelölt honlapon lehet tájékozódni a programról és a programba való jelentkezés módjáról.

4. Iskolai bántalmazás megelőzésére és bántalmazást elutasító csoportnorma kialakítására irányuló gyakorlatsor és alkalmazási útmutató

http://iskon.opkm.hu/admin/upload/Gyakorlatsor%20az%20iskolai%20b%C3%A1ntalmaz%C3%A1s%20megel%C5%91z%C3%A9s%C3%A9hez_OFI.pdf:

A program kidolgozója dr. Jármi Éva, mely egy hat alkalomból álló gyakorlatsort tartalmaz 9-12 éves korosztály számára. Ezeket akár egy-egy 45 perces tanóra keretében is meg lehet valósítani, akár teljes osztállyal is. Kisebb módosításokkal akár kisiskolásokkal vagy kamaszokkal is lehet alkalmazni. A gyakorlatok leírása mellett rövid alkalmazási útmutató is található. A gyakorlatsor ívét a KiVa program koncepcióját követve állította össze a szerző, melynek hazai adaptálási lehetőségeiről tanulmányt is írt szerzőtársaival (Jármi és mtsi., 2015).

5. A Viselkedés Támogató Tanítása

www.vitt.hu:

Robert Horner, George Sugai és Tim Lewis dolgozzák ki és vezetik be az első intézményekben a Positive Behavior Support (PBS) nevű módszert, melyet később átneveznek: Positive Behavioral Interventions and Supports (PBIS) lesz a mai neve. 2009-ben kezdik meg a tapasztalatszerzést, információ-

gyűjtést először Magyarországról, majd 2010-ben elsőként a Szent Benedek Iskolában bevezetik a programot. Olyan nevelési-fegyelmezési módszer mely során az iskola megfogalmazza az elvárt viselkedés szabályait, és végig ezt alkalmazza. A nevelők figyelik ezt, és a szabályok betartása esetén megdicsérik, és bizonyos esetben jutalmazzák a tanulókat. Ezt intézményi szinten alkalmazzák, tehát az összes nevelő, dolgozó ugyanúgy jár el. Azonnali, következetes, nem hunynak szemet a kisebb vétségek fölött. Ezért kisebb problémákat kezelnek, amelyek így nem fajulnak komolyabbakká. Támogató hozzáállással történik még a fegyelmezés is. Azaz nem a büntetésen van a hangsúly, hanem az elvárt viselkedés megtanításán. A honlap több anyagot is összegyűjtött, melyben a módszer alkalmazásáról olvashatnak, és kaphatnak akár segédanyagot az érdeklődők.

6. ISKON Tudásközpont

http://iskon.opkm.hu:

A honlapon az iskolai agresszió témakörében igyekeznek összegyűjteni az eddig felhalmozott tudást, valamint rendszerezni az elsősorban hazai, rendelkezésre álló anyagokat, irodalmakat, jó gyakorlatokat. Ajánlott mindazok számára, akik az iskolai konfliktus aktuális helyzetéről igyekeznek képet kapni, valamint megoldásokat keresnek az iskolai konfliktusok prevenciós és intervenciós lehetőségeihez kapcsolódóan. Itt tájékozódhatnak az érdeklődők néhány nem csak kifejezetten az iskolai zaklatás megelőzésére, de abban is hatékony módszerről. A teljesség igénye nélkül: található anyag a Komplex Instrukciós Program (KIP), az Arizona módszer, D.A.D.A. program, Hősök tere program, Békés Iskola Program mellet még több más jó gyakorlatról is, melyek segítséget nyújthatnak az iskolák számára, amennyiben az iskolai konfliktus, agresszív vagy deviáns viselkedés megoldási módjait keresik. Tanulmányomban terjedelmi korlátok miatt mindről sajnos nem áll módomban ismertetőt írni, így ezekről részletesebben a honlapon tájékozódhatnak.

7. Olweus Bullying Prevention Program

www.olweus.org:

Valójában ezt az ismertetőt elsőként „illett volna” bemutatnom ebben a fejezetben, hiszen a már sokszor említett, a bullying kutatásában úttörő Dan Olweus nevéhez fűződő komplex prevenciós programról van szó, mely Norvégiában működik. Egész iskolára kiterjedő, az iskola mindennapjaiba beépülő programról van szó, mely hangsúlyozza a tanárok felelősségét.

Célja az iskolai környezet megváltoztatása: egységes, egyértelmű szabályok kialakítása, tanárok pozitív modellként való megjelenítése elfogadó légkör kialakítása. Az iskola, az osztály és az egyén szintjén avatkozik be.

Ami miatt mégis utolsóként említem meg, az, hogy a program Magyarországon még nem működik, nem elérhető, ebben az esetben kulturális adaptálás is szükséges lenne. Azoknak a pedagógusoknak azonban, akik most szeretnének az iskolai agresszió, bullying témában, és a megelőzés lehetőségeiben elmélyedni mindenképpen érdemes megismerni ezt a módszert, mivel „szülőhazájában” 2001 óta eredményesen működik, és a program, valamint a létrehozója igazi „klasszikus” a témában.

4. Zárszó

Pedagógusoknak készült munkámban igyekeztem röviden megismertetni az iskolai zaklatás, mint az agresszív viselkedés egy fajtájának fogalmát, jellemzőit, valamint annak deviáns viselkedéssel kapcsolatos lehetséges összefüggéseit. Igyekeztem felmérni, hogy hogyan látják ezt jelenleg járásunkban az iskolák, diákok. Az agresszió témaköre igen összetett, sok szempontból vizsgálható jelenség. Jelen tanulmány terjedelmi korlátai sok esetben sajnos nem engedték, hogy részletesebb elemzésekbe fogjak, de úgy gondolom a tanulmány második részében szereplő eredmények ismertetése hozzájárulhat ahhoz, hogy egy vázlatos képet kapjunk a Kunszentmártoni Járás jelenlegi helyzetéről az agresszív és deviáns viselkedésformák kapcsán. Igyekeztem olyan kérdéseket megvizsgálni, melyek hasznos információt nyújthatnak a járásbeli intézmények számára is, és felhívhatják a figyelmet arra, hogy ez a témakör továbbra is nagy odafigyelést igényel. Munkámat elsősorban gondolatébresztőnek, és egyúttal biztatásnak szántam, hogy az intézmények továbbra is foglalkozzanak az agresszív, deviáns viselkedések visszaszorításával, hiszen a gyermekek nagyon sok időt töltenek nevelési-oktatási intézményben, így a pedagógusok szerepe ebben nagy. A harmadik részben megismertetett módszereket, programokat jó kiindulópontnak gondolom, és bízom benne, hogy az intézmények hasznosnak találják, amennyiben prevenciós, intervenciós lehetőségekben gondolkodnak.

Irodalomjegyzék

Andorka, R. (2006). Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Budapest

Barone, F. J. (1995). Bullying in school: it doesn't have to happen. NASSP Bulletin, 79 , 104-107.

Berta, R., Dombi, E. (2017). Az iskolai zaklatás körforgása: Az iskolai zaklatás és az osztálylégkör kapcsolatának vizsgálata 12-14 évesek körében. Magyar Pedagógia, 117 (3), 257-274.

Buda, M. (2015). Az iskolai zaklatás- A kutatások tükrében. Debreceni Egyetemi Kiadó

Carlisle, N. és Rofes, E. (2007). School bullying: Do adult survivors perceive long-term effects? Traumatology, 13 (1), 16-26.

Craig, W. M. és Pepler, D.J. (1998). Observations of bullying and victimization in the school yard. Canadian Journal of School psychology,13 (2), 41-60.

Craig, W., Pepler, D., Blais, J. (2007). Responding to bullying: what works? School Psychology International, 28 (4), 465-477.

Dambach, K. E. (2001). Pszichoterror (mobbing) az iskolában, Akkord Kiadó, Budapest

Domonkos, K. (2014). Cyberbullying: Zaklatás elektronikus eszközök használatával. Alkalmazott Pszichológia, 14 (1), 59-71.

Figula, E. (2004). Az iskolai erőszak jelenségének feltárása, a tanulók érintettségének, szerepviselkedésének elemzése egy vizsgálat tükrében. Alkalmazott Pszichológia, 6 (3), 19-35

Giesekus, U. (2002). Gewalt: die alltägliche Gefahr. Wuppertal, Kassel: Oncken Verlag

Harris, S. és Petrie, G. (2002). A study of bullying in the middle school. NASSP Bulletin, 86 (633), 42-53.

Hämäläinen, M. és Pulkkinen, L. (1996). Problem behavior as a precursor of male criminality. Development and Psychopathology, 8 (2), 443– 455.

Jármi, É. (2008). Bullying-iskolai zaklatás. Jegyzet. ELTE PPK, Budapest

Jármi, É, Péter-Szarka, Sz., Fehérpataky, B. (2015). A KiVa-program hazai adaptálásának lehetőségei. Letöltve: 2018.06.24. URL: http://iskon.opkm.hu/ds.php

Margitits, F. és Figula, E. (2013). Iskolai erőszak során támadóvá, áldozattá vagy provokatív áldozattá váló tanulók egyes személyiségjellemzői. Letöltve: 2018.06.10. URL: http://www.irisro.org/pedagogia2013januar/0802Margitics Ferenc-FigulaErika.pdf

Leymann, H. (1990). Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. Violence and Victims, 5 (2), 119-126.

Mayer, J. (2008). Frontvonalban. Gyorsjelentés az iskolai agresszió néhány összetevőjéről. In: Mayer, J. (szerk). Frontvonalban. (pp.9-70). Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Budapest

Olweus, D. (1973). Personality and agression. In: Cole, J.K. & Jensen, D.D. (eds) Nebraska symposium on motivation, 1972. Lincoln, NE, University of Nebraska Press

Olweus, D. (1992). Bullying among schoolchildren: intervention and prevention. In Peters, R. D. V., McMahon, R. J. and Quinsey, V. L. (Eds): Aggression and Violence Throughout the Life Span. Sage Publications, Newbury Park, 100–125.

Olweus, D. (1993). Bullying at school: what we know and what we can do, Wiley-Blackwell

Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 35, 1171–1190.

Olweus, D. (1995). Gewalt in der Schule. Was Lehrer und Eltern wissen sollten und tunkönnen. Göttingen: Hans Huber Verlag.

Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school. European Journal of Psychology of Education. 12 (4) 495-510.

Olweus, D. (1999). Az iskolai zaklatás Educatio (4) 717-739.

Rost, D. (1998). Handbuch Pädagogische Psychologie. Weinheim: Beltz Verlag

Türr István Képző és Kutató Intézet (2015). Kézikönyv Óvodapedagógusok részére, letöltve: 2018.06.24., https://felzarkozas.szgyf.gov.hu/page.php?mid=332

Xin Ma (2001). Bullying and being bullied: to what extent are bullies also victims? American Educational Research Journal, 38 (2), 351-370.

Online hivatkozások:

Kérdőív az iskolai agresszióról intézményvezetők számára https://goo.gl/forms/aWNtIP0XUUtSRdAM2

Az iskolai agresszió, kérdőív az iskolai agresszióról diákok számára https://goo.gl/forms/Fm44X0x5CA4NnVTh2

A Viselkedés Támogató Tanítása, 2018.06.24-i megtekintés, www.vitt.hu

ISKON Tudásközpont, 2018.06.24-i megtekintés, http://iskon.opkm.hu

Safer Internet Program, 2018.06.24-i megtekintés, http://saferinternet.hu

Threat Assesment of Bullying Behavior in Youngsters, 2018.06.24-i megtekintés, http://hun.tabby.eu

KIADVÁNY PEDAGÓGUSOKNAK ÉS SZÜLŐKNEK